

DEZSŐ LÁSZLÓ: TIPOLÓGIAI VIZSGÁLATOK

Dezső László: *Tipológiai vizsgálatok*. Szerbhorvát–magyar kontrasztív nyelvtan. A Hungarológiai Intézet Nyelvészeti Füzetek 1. Kiadja a Hungarológiai Intézet a Tartományi Tudományügyi Közösség támogatásával. Újvidék, 1971; 96 oldal.

Tartalom

Bevezetés. 1. Az állítmány és bővítményei. 1. 1. Mélyszerkezet és felszíni szerkezet. 1. 2. Az aktuális tagolás és az esetrendszer. 1. 3. Az aspektualitás és az esetrendszer. 1. 4. Az esetrendszer további kérdései. 1. 5. A birtoklás-igés, létigés és névszói állítmány sajátos kérdései. 2. A főnévi csoport. 2. 1. A mellékmondat, igenes szerkezet és főnévi csoport. 2. 2. A főnévi csoport sajátos kérdései. 3. A mondat aktuális tagolása és szórendje. 3. 1. A mondat szórendje. 3. 2. A főnévi csoport szórendje. Irodalomjegyzék.

Az újvidéki Hungarológiai Intézetben, annak megalapítása óta, külön elemző csoport foglalkozik a magyar – szerbhorvát kontrasztív nyelvtani vizsgálatokkal. A kutatási programba bekapcsolódott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete is. A Hungarológiai Intézet Nyelvészeti Füzetek című sorozat folyamatosan közreadja ennek a kutatómunkának eddigi eredményeit. Ez év tavaszán megjelent első száma dr. Dezső László, az MTA Nyelvtudományi Intézete tudományos főmunkatársának tanulmányát közli *Tipológiai vizsgálatok* címmel. A tanulmány elméleti megalapozását adja a magyar és a szerbhorvát nyelv egybevető vizsgálatának.

A kontrasztív vagy egybevető nyelvészeti kutatások az utóbbi évtizedekben világszerte elterjedt és elfogadott módszert jelentenek a korszerű lingvisztikában. E kutatások célja a nyelvészet tudományának gazdagításán kívül a nyelvoktatás továbbfejlesztése és a fordítói tevékenység megkönnyítése is. Kétnyelvű, ill. többnyelvű környezetünkben a kontrasztív módszer alkalmazását azonban nem az újszerűsége való törekvés indokolja, hanem egy adott társadalmi helyzet nyelvi szükséglete. Tanulmányának bevezető részében a szerző erre vonatkozóan a következőket mondja: „A szerbhorvát–magyar kontrasztív munkálat „kétarcú”: elő kell segítenie mind a magyar anyanyelvűek szerbhorvatra tanítását, mind a szerbek és horvátok magyar tanulását.” Ezt a megállapítást természetesen nem vitatjuk, de az általunk is nagyra becslött tudós szerző nem veszi talán szerénytelenségnek, ha a kétnyelvűség sajátos feltételei között sokszor bonyolult problémák előtt álló gyakorló pedagógus szemszögéből ehhez a célkitűzéshez egy-két megjegyzést fűzünk.

A jugoszláviai magyarok nyelvhasználatában, a magyar és a szerbhorvát nyelv kölcsönös egymásra hatásának következtében állandóan jelen levő probléma a két nyelv interferenciája. A nyelvek kölcsönhatása nálunk a nyelv és társadalom szoros kapcsolatának függvénye, ennél fogva többnyelvű közösségünkben a bilingvizmus objektív társadalmi igény. A beszélő egyének tudatában két (vagy több) nyelvi rendszer találkozhat. Ideális körülmény az, ha a két nyelvi rendszer egymás mellett párhuzamosan és nem keverten helyezkedik el, de igen gyakran előfordul, hogy egymással szorosan összefonódva, egymást feltételezve, egymásra hatva léteznek.

A fentiek alapján – a magyar – szerbhorvát kontrasztív nyelvészeti kutatások fontosságát külön kihangsúlyozva – a feladatokat elsősorban abban látjuk, hogy meg kell teremteni a nyelvészeti alapot a kétnyelvűség, ill. többnyelvűség feltételei között folyó magyartanításhoz. A szerző a kontrasztív kutatások célkitűzésénél egyáltalán nem említi az anyanyelvtanítás problémáját, pedig nálunk ez a kérdés-komplexum is szervesen ide tartozik, mert az ma már

köztudott, hogy az anyanyelven könnyebben és mélyebben rögzítődnek az ismeretek, tehát bilingvális környezetben is elsődleges feladat az anyanyelvi fonéma- és nyelvtani rendszer kialakítása. Nyilvánvaló tény az is, hogy bilingvális környezetben az anyanyelv tanításának nemcsak specifikus feltételei, de a homogén nyelvi környezetben folyó anyanyelvtanításhoz viszonyítva még külön feladatai is vannak. Ezek a külön feladatok véleményünk szerint a következők:

1. Olyan magyar nyelvtant kell tanítanunk, amely kiküszöböli, illetve a minimálisra csökkenti a két nyelv interferenciáját, de ugyanakkor eredményesen kihasználja a pozitív transzfer minden lehetőségét. Ha a kontrasztív kutatások már feltárták azokat a jelenségeket, amelyek a legnagyobb problémát jelentik a két nyelv szemszögéből, akkor nyelvtanításunkban ennek megfelelően kell elrendezni az anyagot, összeválogatni a példákat, kidolgozni az oktató-nevelő munka módszereit. Azonos nyelvtant kell ugyan tanítanunk a magyarországi-val, de a magyar—szerbhorvát egybevető elemzés eredményeinek megfelelően „sarkítva”, „súlypontosva”.

2. Az anyanyelvi nyelvtanoktatás teremtsen alapot a magyar anyanyelvű tanulók szerbhorvát nyelvtanulásához, mert tapasztalati tény, hogy az idegen (második) nyelvet tudományos megalapozottsággal csak az anyanyelv nyelvtanának (szerkezetének) alapos ismeretével tudjuk elsajátítani. Ez a jugoszláviai magyarság számára a teljes társadalmi érvényesülés feltétele, de ugyanakkor ennek a társadalomnak általános igénye is. Külön vizsgálat tárgyát kell hogy képezze az a kérdés, hogy a „második” nyelv tanítását mikor kell, illetve mikor lehet elkezdeni. Alapvetően fontos ugyanis, hogy a „második” nyelv is tisztán, külön nyelvi rendszerként kerüljön a tanuló tudatába, ne bontsa meg az anyanyelv artikulációs bázisát, szókészletét, mondattani és frazeológiai rendszerét.

3. A kétnyelvű, ill. többnyelvű közösség tényéből ered végül az a feladat is, hogy a szerbhorvát—magyar kontrasztív kutatásoknak elő kell segíteniük (tudományosan megalapozniuk) a szerbhorvát anyanyelvű tanulók magyar tanulását, ami egyben azt is jelenti, hogy azoknak a szerb és horvát tanulóknak, akik szükségét érzik a magyar nyelv ismeretének is, mind a szerbhorvát, mind a magyar nyelvet (a majdán megírandó) kontrasztív grammatika alapján kellene tanulniuk.

Meggyőződéssel valljuk, hogy a magyar—szerbhorvát kontrasztív vizsgálatok — az általános lingvisztikai szempontok mellett — a fenti szempontokat sem hagyhatják figyelmen kívül.

A kötet első fejezetében az állítmányról és annak bővítményeiről van szó. A szerző az anyagot mélyszerkezeti szempontból vizsgálja (e célból a könyv elején a gyakoribb szimbólumok és jegyek értelmezését is megadja), és abból a feltevésekből indul ki, hogy a mélyszerkezet segítségével magyarázhatók meg a különböző nyelvek egyes törvényszerűségei. A mélyszerkezetet illetően különféle elképzelések vannak. Ebben a tanulmányban azonban olyan fogalmakkal dolgozik, amelyek a nyelvek összevetésében és a tipológiában már régóta használatosak. Ilyenek: a *predikátum* és a következő elsődleges szemantikai komponensek: *agens* (aktívan cselekvő személy), *experiens* (a nem aktív személy), *objektum* (nem élő személy, így a cselekvésben való aktív részvétele irreleváns), *instrumentum* (olyan tárgy, amely a cselekvés eszközéül szolgál).

A szerző szerint a mélyszerkezet célja az, hogy leírja, megállapítsa azt, amiből mind a szerbhorvátul, mind a magyarul beszélő kiindul, amikor a saját anyanyelvén megalkotja a mondatot. Ennek szemléltetését a következő szerbhorvát mondat elemzésével végzi:

Pavle majci ključem otvara vrata u hodniku.

‘Pavle kulccsal kinyitja az ajtót az anyjának a folyosón.’

Ennek a mondatnak a mélyszerkezetében a következő elemek találhatók:

otvara ‘kinyitja’ — predikátum.

Olyan ige fejezi ki, amely „dinamikus”, azaz nem statikus cselekvést, állapotot vagy viszonyt jelöl;

Pavle — agens

“Élő” jegyű főnév, amely “aktív” részt vesz a cselekvésben;

vrata ‘ajtót’ — objektum

“Nem élő” jegyű főnév, amelynek a cselekvésben való aktív részvétele általában irreleváns; az adott esetben “nem aktív”;

ključem 'kulccsal' — instrumentum

"Nem élő" jegyű főnév, amely azonban a maga módján "aktív" részt vesz a cselekvésben;

majci 'édesanyjának' — experiens

"Élő" jegyű főnév, amely "nem aktív" a cselekvésben;

u hodniku 'a folyosón' — lokális

Általában irreleváns, hogy „élő” jegyű-e vagy sem, a hely vagy másodlagosan az idő jelölésére szolgál, és megfelelő lokális és temporális jegyei vannak.

A mélyszerkezeti főnévi bővítmények elemzésében figyelembe veendő, illetve vehető a főnév szemantikai jegye és a cselekvéshez való viszonya.

A mélyszerkezetből transzformációs alapszabályok hozzák létre a mondat felszíni alapszórendjét és hangsúlyozását, amely a mondatot kiinduló részre, *témára* és új információt közlő részre, *rémára* tagolja. A szerző röviden ismerteti ezt a szabályszerűséget a különböző típusú nyelvekben. Az ergatív nyelvek az alany (téma), a nominatív nyelvek a tárgy (réma) esetének megválasztásával fejezik ki az ige szemantikai jegyeit. Feltételezhető egy egyetemes szabály, a téma determinánsának jegyeit illetően: a téma elsődlegesen „aktuálizált” (az előző szituációhoz vagy szöveghez viszonyított). Ezzel kapcsolatos egy másik megállapítás: a determináns jegyei szempontjából irreleváns, hogy a téma milyen mélyszerkezeti komponens (ágens, experiens, instrumentum, objektum). Ezt a következő példákkal illusztrálja:

A fiú (A) kulccsal nyitja az ajtót.

A fiúnak (E) van kalapja.

A kulcs (I) nyitja a zárat.

A kulcs (O) az asztalon fekszik.

Az első mondatban *a fiú* ágens (A), a másodikban experiens (E), a harmadikban *a kulcs* instrumentum (I), a negyedikben objektum (O). A határozott, ill. határozatlan névelő használatának lehetősége az alany (téma) „határozott” vagy „nem határozott” jegyét jelöli.

A továbbiakban az aspektualitás és az esetrendszer kérdését tárgyalja. A vizsgálatokból az derül ki, hogy a szerbhorvát nyelv az aspektualitás „totális” jegyű típusát képviseli, mert egyaránt fejlett benne mind a perfektuálás, mind az imperfektuálás. A magyarban csak a perfektivizáció található meg, s így más altípusba sorolandó.

A magyar és a szerbhorvát esetrendszer egybevetése azt mutatja, hogy a magyarra az agglutináló, a szerbhorvatra a flektáló esetragok jellemzőek. A szerző véleménye szerint ezzel magyarázható, hogy „a magyar esetrendszerben határozottabban elválnak a grammatikai esetek a lokális esetektől, s a különböző lokális esetek használatosak nemcsak az irány-hármasságot kifejező „közelítés” jegy három kombinációjára (*házba, házban, házból*), hanem a „belsőség” és „nem belsőség” megkülönböztetésére is: *házba/házra, házban/házson, és házból/házról*. Az előbbi a szerbhorvatra is jellemző, s az *acc.* ill. *dat* és *loc* és *gen* megkülönböztetésében realizálódik, míg az utóbbi jegy nem esetmegkülönböztető szerepű.”

A második fejezetben a szerző a mellékmondat, igeneves szerkezet és főnévi csoport három szerkezetfajtáját és az őket magában foglaló mondatok kapcsolatának kérdéseit elemzi. Elsőnek a „mondattömbök” kialakulását taglalja, gyermeknyelvi önálló szómondatoktól az egyszerű mondatokon át „az egymással kapcsolatos, tömböt alkotó mondatok egy mondatá ötvöződéséig”. Pl.: *A fiú nézte a lámpát. A lámpa a sarkon állt. és A fiú nézte a lámpát, amely a sarkon állt. vagy: A fiú nézte a sarkon álló lámpát. vagy: A fiú nézte a sarki lámpát.* Kutatásai alapján megállapítja, hogy „a jelzős főnévi csoportot, igeneves szerkezetet és mellékmondatot tartalmazó mondatok közös szerkezeti konstruktmra, mélyszerkezeti tömbre való visszavezetése lehetővé teszi a szinoním szerkezetek egy nyelven belüli vizsgálatát és különböző nyelvek adatának egybevetését.”

A főnévi csoport determinánsának jegyeit vizsgálva külön elemzi a névszói állítmányt és a birtoklást kifejező mondatok birtokának jegyeit „amelyek egyszerűbbek, mint a többi főnévi csoporté.” A determináns kérdéskörében részletesebben tárgyalja a névelők haszná-

latát, valamint a „határozott” jegyű mutató és személyes névmások sajátos problémáit. A szerbhorvát nyelv pl. a nominális szintagma „határozottságát” csak névmásokkal jelöli, míg a magyarban, a névelők segítségével a determináns igen árnyaltan fejeződik ki.

A könyv harmadik fejezete a mondat aktuális tagolását és szórendjét tárgyalja, és erre vonatkozóan a következő definíciót adja: „Az aktuális tagolás egy sajátos szabálysor, amely a közlés előzményének, a közlési szituációnak és a beszélő szándékának megfelelően rendezzi a közlési egységek releváns elemeit: megállapítja sorrendjüket, hangsúlyozásukat, és bevezet sajátos alaktani elemeket.” Megjegyzi azonban, hogy mint minden meghatározás, valószínűleg ez sem tökéletes. A továbbiakban a Greenberg által megállapított aktuális tagolási (szórendi) és tipológiai szabályok együttes alkalmazását igyekszik kiterjeszteni a különböző szerkezetű mondatokra. A szórendi szabályoknak három csoportját említi: az első a mondat alapszórendjére vonatkozik, a második a közlés előzményéhez, ill. a közlési szituációhoz való igazodást szabályozza, míg a harmadik a beszélő szándékának megfelelő aktuális tagolás és a hangsúlyra vonatkozó szabályszerűségeket tartalmazza.

A befejező rész az egyszerű mondat szórendjének tipológiai szabályait, valamint a főnévi csoportok szórendjét tárgyalja.

A tanulmánykötet a nyelvészetben jártas szakemberek számára készült, és feltételezi mind a magyar, mind a szerbhorvát nyelv leíró nyelvtanának ismeretét. Elméleti igényű megközelítéssel igyekszik bevezetni az olvasót a nyelvtudomány mai kérdéseinek vizsgálatába. Ez szükségszerűen elvonttá teszi az egész tanulmányt, de a szerző ebben a kötetben első-sorban a problémák elméleti felvetését tartotta feladatának. Ezekre a kérdésekre a konkrét választ az itt lefektetett elmélet alapján végzendő kutatómunkától várjuk. A kutatómunka valós értékét pedig majd az határozza meg, hogy mindez mennyire viszi előbbre sajátos körülmények között fejlődő nyelvtudományunkat, annak alapján pedig nyelvoktatásunkat.

Külön említésre méltó, hogy e nyelvészeti füzet magyar és szerbhorvát nyelven is megjelent. Szerbhorvátra dr. Mikes Melánia fordította le.